

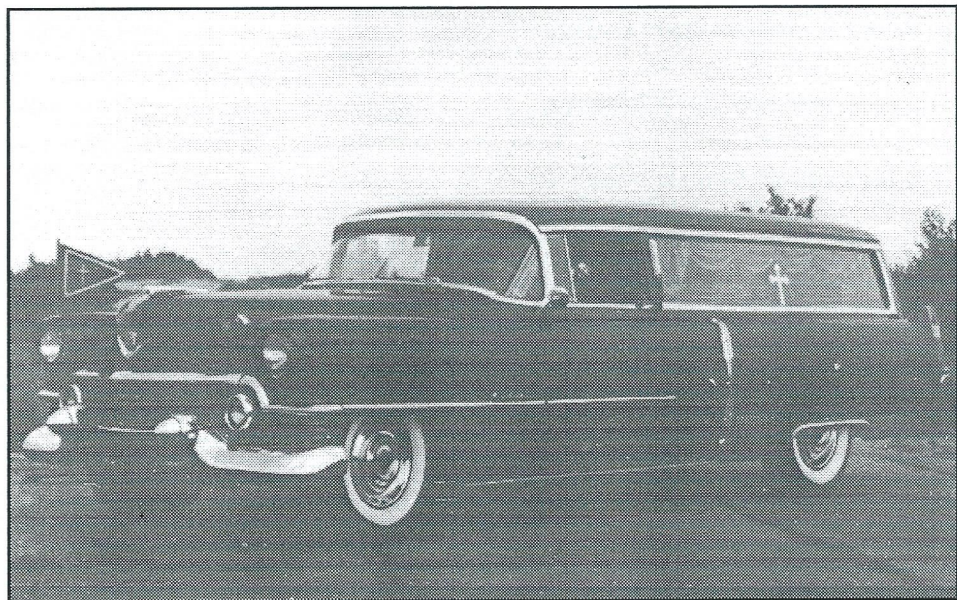
Oude gebruiken bij overlijden

Inhoudsopgave

Pagina:

Voorwoord	5
Dodenverzorging in de loop der eeuwen	6
Begrafenisgebruiken in het Nederlandse taalgebied	11
Het bidprentje; een Nederlandse traditie	15
Van bediening en begrafenis in Oost-Brabant	18
Oude gebruiken bij sterven en begraven	21
Bedevaart naar Wapik	25
Oude volksgebruiken bij sterfgevallen	27
Hoe ging het vroeger op Oosteind	32
Uitvaart in vroeger tijden in Gilze	33
Ceremonieel rond de begrafenis	34
De taak van de dorpstimmerman	36

Voorwoord.

Zoals gebruikelijk ook dit jaar weer een expositie van de Werkgroep Heemkunde. Deze jaarlijkse tentoonstelling heeft als thema: 'Oude gebruiken rond overlijden'.

Over de cultuur rond het doodgaan zijn hele boeken geschreven. In dit boekje worden hiervan enkele aspecten belicht.

Naast het boekje zijn in de bijbehorende expositie voornamelijk de bidprentjes uitgestald. Iedereen, jong of oud, is wel eens in aanraking gekomen met het bidprentje waarmee een overledene wordt herdacht. Het bidprentje heeft een cultuur historische waarde. Maar het kan ook van dienst zijn met het uitzoeken van het voorgeslacht. Door velen wordt tegenwoordig onderzoek gedaan naar de eigen stamboom.

Ook kan het bidprentje dienen als bron voor gegevens over de lokale geschiedenis.

Wij wensen u een leerzaam leesuurtje en een genoeglijk bezichtigen van de expositie toe.

Namens Werkgroep Heemkunde Ulendonc,
Bert Sibon.

Dodenverzorging in de loop der eeuwen

De dood vormde altijd en vormt nog steeds een onderdeel van het leven. Het is daarom geen wonder dat daaraan steeds grote aandacht is besteed. Er zijn weinig of geen volkeren bekend, die – onder normale omstandigheden – hun overledenen aan hun lot overlaten. In sommige gevallen is dat echter onmogelijk, zoals bij grote natuurrampen.

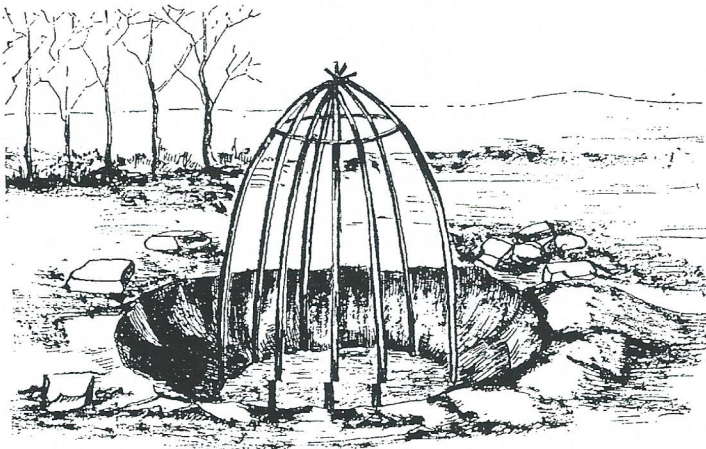
Een eerlijk zeemansgraf.

Ook bij overlijden op volle zee was het vroeger onmogelijk om het lijk aan boord te houden tot de volgende havenplaats. Zo'n overledene kreeg dan 'een eerlijk zeemansgraf'. Bij de V.O.C. gold daarbij de volgende gewoonte: 'Had een opvarende zijn laatste adem uitgeblazen dan kreeg hij een schoon hemd aan – tenminste als zijn plunjekist niet was leeggestolen voor de chirurgijn de dood kon vaststellen. Collega's droegen de overledene gewikkeld in zijn eigen hangmat driemaal rond de mast. Na een korte bijbellezing door de ziekentrooster gleed het lichaam daarna van een plank overboord'.

Neanderthalers.

Vanaf de oudste tijden heeft de mens veel aandacht besteed aan het begraven van zijn doden. Dat de Neanderthalers (60.000 – 35.000 voor Chr.) al hun doden begroeven terwijl deze kleurig beschilderd waren, duidt op een hoge intelligentie en een zekere godsdienst. Waarschijnlijk vonden de eerste mensen het een onverdraaglijke gedachte dat het lichaam van een gestorven familielid of vriend ten prooi zou vallen aan wilde dieren.

De Neanderthaler was allesbehalve een primitieve mens. Hij bezat een verfijnde methode om vuursteen te bewerken en gebruikte naast de kleine, zorgvuldig gevormde vuistbijlen nog een hele reeks werktuigen die waren

gevormd uit de afslagen van vuursteen. De Neanderthaler was ook de eerste mens die zijn doden begroef en uit enkele details van deze bijzettingen mag worden geconcludeerd dat hij heeft geloofd in het voortbestaan van de overledene na zijn dood.

De doden werden door de Neanderthalers liggend op hun zij en met opgetrokken knieën begraven. Soms werd het lijk alleen bedekt met wat gras, dorre bladeren of aarde, maar meestal verrees er een aarden grafheuvel, die soms versterkt werd met stenen en soms ook nog omgeven werd met palissaden (houten, gepunte stokken die naast elkaar in de vorm van een cirkel in de grond werden geslagen).

Hunebedbouwers.

Toen de mens zich eenmaal blijvend in een streek had gevestigd, ging hij meestal over tot de aanleg van massagraven waarin alle doden van de nederzetting werden bijgezet.

Rond 2.700 voor Chr. vestigde het zgn. 'trechterbekervolk' zich in Noord Europa. In het huidige Nederland was dat alleen het geval ten noorden van de Rijn en dan met name in de huidige provincie Drente.

Deze cultuur werd vooral bekend door de hunebedden, die ze gebruikten als grote, gemeenschappelijke grafkelders. Een hunebed werd opgebouwd uit grote zwerfstenen die in de ijstijd door het landijs vanuit Scandinavië naar hier waren getransporteerd. De hunebedden varieerden in lengte van 3.50 tot 20.00 meter en in hoogte van 65 tot 175 cm.

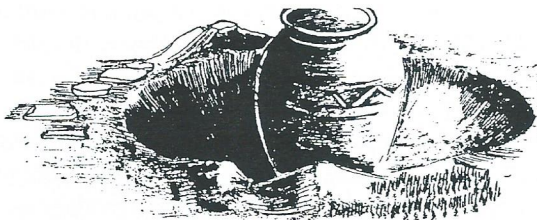
Elk hunebed ligt van west naar oost, dus in de richting van de opgaande zon en dat mag geen toevaligheid worden genoemd. Het hunebed werd opgebouwd uit eenheden van 3 grote stenen (de zgn. trilithons): 2 draagstenen met daar bovenop een deksteen. De vloer bestond meestal uit kleine keien. De doden werden kregen meestal persoonlijke **grafgiften** mee: hun eigen wapens, werktuigen, eetgerei en sieraden en dat waren allemaal voorwerpen waaraan toen grote waarde werd gehecht. Over het gehele graf werd een laag aarde gestrooid waardoor een grafheuvel ontstond.

Via literatuuronderzoek is duidelijk geworden dat er in Nederland zo'n 100 hunebedden zijn geweest, waarvan er nu nog 54 over zijn. Dit is een vrij klein aantal, zeker als men het afzet tegen de situatie in Denemarken. Daar hebben zeker 3.500 hunebedden bestaan.

Grafheuvels.

Vanaf de 13^e eeuw voor Chr. (in de zgn. late bronstijd) verbreedt zich vanuit de Hongaarse laagvlakte in alle richtingen een nieuwe vorm

van dodenverzorging over Europa en wel die van de **urnenvelden** (tegenwoordig vaak urnen-cnecropolen genoemd). Pas vanaf 1.000 voor Chr. dringt die ook in onze gebieden door en wel het eerst in Zuid Nederland.

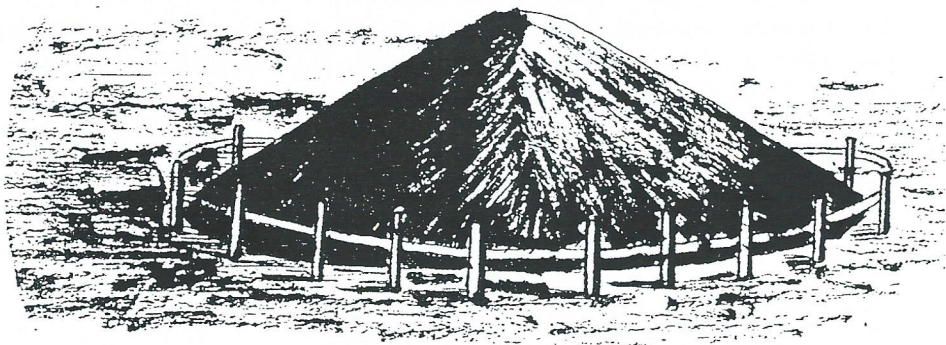
Aanvankelijk werden de urnen met crematieresten (as en botten) vaak in een ondiep kuiltje geplaatst, dat omgeven werd met een greppeltje in kringvorm en overdekt werd met een laag heuveltje.

In de ijzertijd (vanaf ca. 700 voor Chr.) blijven de urnenvelden in gebruik, alleen de vorm van de urnen en de wijze van bijzetting ondergaan nog veranderingen. In Noord Brabant worden de urnen nu omringd door kringgreppels die een opening naar het zuidoosten hebben. Vaak wordt de urn echter alleen maar in een kuiltje geplaatst. Dit is o.a. het geval op het urnenveld dat bij Alphen werd gevonden. In 1937 werd ook in Strijbeek, ten oosten van de Goudberg een urnenveldje gevonden. Hierdoor weten we dat dit gebied al in de 5^e eeuw voor Chr. werd bewoond.

In de late ijzertijd (vanaf 450 voor Chr.) verandert de wijze van begraven opnieuw. De as van de dode werd toen zonder urn begraven, terwijl ook de greppels rond het graf meestal ontbraken.. Hoogstens werd nog een kleine heuvel over de brandstapel opgeworpen.

Romeinse tijd.

Rond 1.000 voor Chr. gingen ook de Grieken steeds meer de lichamen van hun overledenen verbranden. Van gesneuvelde soldaten werd de as verzameld en naar de familie gestuurd, waarna deze een begrafenis kon houden.

De Romeinen namen dit gebruik over. De crematieresten werden in de regel zonder enig omhulsel aan de aarde toevertrouwd. Soms werden ze in een urn verzameld, maar dat was vaak een aarden kookpot of een glazen pot.

Het gebruik om de overledene grafgiften mee te geven, bleef in de Romeinse tijd gehandhaafd. Deze giften werden deels mee verbrand, deels na de crematie in het graf bijgezet. Die grafgiften waren vooral voorwerpen die voor de maaltijd nodig zijn: borden, bekers, kommen en kruiken. Daarnaast nog munten, sieraden en de instrumenten die de overledene tijdens zijn leven nodig had gehad voor zijn beroep.

Alleen welgestelde families konden het zich veroorloven om op het graf van hun overleden dierbare een steen te laten plaatsen. Daarop werd soms de overledene afgebeeld en in sobere bewoordingen werden daarop zijn naam en afkomst, zijn beroep en leeftijd vermeld.

Vanaf het begin van de jaartelling Raakt de lijkverbranding steeds meer buiten gebruik. Dit is vooral een gevolg van de opkomst van het christendom, dat zich vele eeuwen fel tegen crematie verzette.

Merovingische en Karolingische tijd .

Onze kennis van de bevolking in deze tijd (van vijfde tot negende eeuw) en haar gewoontes is zeer beperkt omdat de geschreven bronnen ons menigmaal in de steek laten. Daarom zijn we voor deze tijd vooral aangewezen op bodemvondsten. Merovingische nederzettingen zijn niet gevonden of onvoldoende onderzocht en bodemvondsten bestaan werden vooral geleverd door de grafvelden. De gewoonte om de overledenen grafgiften mee te geven bleef immers nog lange tijd in zwang.

De belangrijkste Merovingische begraafplaatsen in ons land zijn die van Wageningen, Rijnsburg en Putten. In Alphen werd een Merovingisch grafveld uit de periode van 450 tot 750 na Chr. blootgelegd met grafgiften als sieraden, wapens, potten en glaswerk.

Het grafveld van Rhenen (ontdekt in 1952) is een van de grootste en meet 120 bij 40 meter. Het bevatte liefst 810 graven, waarvan de meeste met grafgiften. Hier bevonden zich echter ook zo'n 300 crematiegraven, maar de inhoud van ieder graf is er keurig afzonderlijk gehouden. Behalve sieraden werden ook wapens en aardewerk als grafgiften gevonden.

Als het christendom zich definitief in onze streken heeft gevestigd, verschijnen al snel de eerste kerken en het dodenritueel verplaatst zich dan al gauw naar het **kerkhof**. Binnen de kerk was alleen plaats voor de graven van de notabelen...

Moderne tijd.

Pas vanaf 1900 wint de crematie weer veld. De voorstanders hiervan voerden hiervoor vooral hygienische en economische motieven aan: crematie vermin-

dert de kans op infectie want bodem en water worden niet verontreinigd, terwijl begraafplaatsen veel (kostbare) ruimte vragen.
Vanaf 5 juli 1963 - toen de kerkelijke instructie 'De cadaverum crematione' uitkwam - mogen de rooms katholieken in het algemeen vrij kiezen tussen begrafenissen en crematie. In Nederland zijn beide vormen van dodenverzorging wettelijk geheel gelijkgesteld door de wet van 26 september 1968. In België werd crematie al bij de wet van 1932 toegelaten, maar de crematie werd pas bij de wet van 20 juli 1971 geheel gelijkgesteld aan de begrafenissen.

Tini

Koreman

Geraadpleegde literatuur :

Prehistorie en vroegste geschiedenis van ons land, Drs. L. Kooijmans en Dr. P. Stuart, Staatsuitgeverij, 1969.

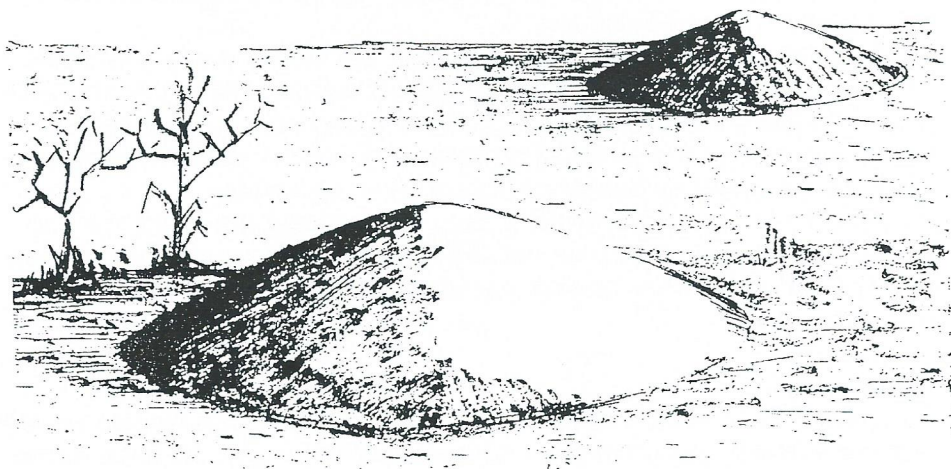
Nederland in de prehistorie, Th. Holleman, Teleac/NOT, 2000.

De Vereenigde Oost-Indische Compagnie, E.M. Jacobs, Teleac/NOT, 1997.

10.000 Jaar geschiedenis der Nederlanden, K. Jansma en M. Schroor, Rebo productions, 1991.

Speurtocht door het verleden, D. Kindersley, The Reader's Digest, 1986.

Oorsprong van onze beschaving, Drs. A.H. Zwart, Lekturama, 1977.

Begrafenisgebruiken in het Nederlands taalgebied tot ca. 1945.

1. Verzorging van de dode.

Het oude gebruik de stervende van het bed, op de blote grond of op stro en op de tweede of derde avond in de kist te leggen, sterft uit nu de zusters van de kruisverenigingen meestal de doden afleggen. In Vlaanderen kent men nog het afleggen als burenplicht. De lijkwake, waarbij buren en familie (de hele nacht) bij de overledene bidden, bestaat daar niet meer, maar wordt door de rooms katholieken nog in tal van dorpen in Brabant en Limburg in ere gehouden, maar dan meestal in de kerk. Soms waken twee buren drie nachten bij toerbeurt. Bij de doden wordt dag en nacht gewaakt door een beroepswaker of -waakster, een man bij een man, een vrouw bij een vrouw.

Als de buren 's ochtends na het overlijden op het gemeentehuis 'aangeven', kleppen zij eerst en luiden daarna enige minuten tot soms wel een half uur de klok (dit gebeurt ook in Vlaanderen). Ook bestellen zij de kist, terwijl twee buren de man, of twee buurvrouwen de vrouw 'verhennekleen'. Van dit henne-, ree- of reeuwkleed is de oudste vorm het laken waarin men de doek speldt, zodat alleen het gezicht bloot blijft. De goeude burgerij had een genaaid lijkkleed van fijn linnen dat volgens algemeen gebruik door de bruid op haar trouwdag was meegebracht. Zoals vroeger wordt het lijkkleed met zwart afgezet en versierd (algemeen in Noord Brabant); ongehuwden en kinderen krijgen vaak een blauwe versiering.

Het lijkkleed is een los geplooid wit hemd, dat van achteren niet aangesloten is; het wordt alleen met de voornaam zwart gemerkt, want de familie zou uitsterven als de familienaam mee zou worden begraven...

Het hemd mag niet te lang zijn, opdat men bij het tegemoet gaan van Christus er niet over zal struikelen. Is er op zondag aan genaaid, dan zou de overledene niet kunnen rusten... Bij het naaien mochten geen knopen worden gelegd en de naald moest aangestoken blijven. Bij de rooms katholieken in de Gelderse Achterhoek kreeg een jong gestorven meisje soms een bruidskrans om het hoofd als restant van het schijnhuwelijk. Nog bestaat daar en in Noord Brabant, maar ook in Vlaanderen en Drenthe het zgn. 'pelen'. Dit is het versieren van een kind door buurmeisjes met papieren rozen, kettingen en bidprentjes.

2. Bijkomende gebruiken.

Over heel Nederland is het nog veelvuldig gebruik om de klok stil te zetten, de spiegel om te keren of deze te bedekken en de luiken of gordijnen te sluiten. Zette men vroeger een bak met water of water met melk onder het bed, opdat de ziel zich zou kunnen wassen, nu doet men dit met toevoeging van azijn en carbol tegen de lijkvlucht. Ook het open zetten van het raam om de

ziel te laten vertrekken, heeft nu vooral een hygienisch doel. Onmiddellijk na het sterven sluit men de luiken of spant men lakens voor de ramen in het sterfhuis en bij de burens en familie; in de stad sluit men vaak de gordijnen. Buitenshuis wordt de rouw verkondigd door het plaatsen van een lijkbord voor het huis (Brabant) of door strobosjes (voor ongehuwden bukspalm) - met zwart lint omwonden - op de stoep tegen de deurpost of (bezwaard met stenen) op de boerderij bij het hek (Brabant), soms ook in de stad. In Brabant hing men ook wel een ouderwetse lantaarn, het dodenlampje, uit, vooral bij het overlijden van een kind. Deze lantaarn is ook in Vlaanderen voor volwassenen gebruikelijk. In Limburg verving men de strobossen meest door het 'lijkbord', oorspronkelijk de plank waarop de dode rustte en waar vanaf hij in het graf werd geschoven, dat staat nu – beschilderd met doodselementen – soms aan de deur van het sterfhuis. In Vlaanderen plaatst men daar ook het crucifix.

3. De kist.

Deze was vroeger wit geschaafd of zwart geverfd. Voor geringe burgers waren ze gemaakt uit vurenhout, voor aanzienlijken uit eikenhout en met wit linnen en zwart galon bekleed. Deftiger nog was een tinnen of loden kist, bekleed met zwart fluweel waarop het sterfjaar en de familiewapens werden geborduurd. Ook werd de kist versierd met een kleed van laken of fluweel dat uit eigen bezit kwam of werd gehuurd. Dit kleed werd de 'pel' genoemd.

4. De uitvaart.

De dode werd, zoals nu nog steeds, met de voeten vooruit gedragen, oorspronkelijk uit vrees voor terugkeer. De ziel kan zich zo niet omkeren en zou uit naijver de levenden kunnen benadelen.

In Friesland, Noord Brabant en in voornamelijk Zaanse huizen draagt of droeg men de kist uit de lijksdeur, die alleen op de begrafenisdag werd geopend. De kist werd oorspronkelijk gedragen door burens of gildebroeders. De gilden hadden hun eigen baren, die waren voorzien van toepasselijke taferelen, verzen en bijbelteksten. Men droeg de baar op de schouders, maar in Zeeland aan de hand, wat ook het gebruik was bij een overleden kraamvrouw.

Toen men niet langer rondom de kerk maar op begraafplaatsen buiten de stad begruof, werd wagenvervoer noodzakelijk. Hiertegen was veel protest van het volk en dat vooral in Vlaanderen. Op het platteland zette men vanaf toen, als het kerkhof wat afgelegen was, de kist op een wagen en volgde de stoet te voet. Op de Veluwe gingen de vrouwen – gekleed in het zwart en het gelaat bedekt door een hulledeok – op de kist zitten...

De oudere vrouwen droegen een regenkleed (meestal reekleed genoemd) dat in het zuiden 'falie' werd genoemd. Het was een zwarte deok die het hoofd omkleedde. Jonge vrouwen droegen een sluier voor het gelaat, de mannen

een rouwband om de arm of een zwart rozetje aan de pet. In Zuid Beveland sloegen de boeren de hoedrand neer tot een zgn. 'treurhoed'. Op de kruiswegen knielden in Vlaanderen en Limburg allen neer en baden dan een Onze Vader.

Oudtijds gebruikte men voor begrafenissen de 'lijkwegen' (ook 'lijkerwegen' genoemd), die uitsluitend hiervoor dienden, want men vreesde de doodsbesmetting. Waarschijnlijk was dit een overblijfsel van oude voorschriften tegen de pest. Nog steeds bezitten sommige plaatsen in het oosten van Nederland een vaste lijkweg. Op andere plaatsen volgde de stoet ook wel een weg die door de wet was voorgeschreven, maar die geen aparte naam droeg. Waar dit gebruik verdween leven vaak nog de straatnamen voort die eraan herinneren: lijkweg, dodenweg, dooienstraatje, helweg enz.

Men luidde de klok zolang de stoet in beweging was of begon ermee zodra deze in het zicht van het kerkhof kwam en eindigde ermee direct na afloop van de plechtigheid. In Vlaanderen luidde men voor een man eerst de grote, voor een vrouw eerst de kleine klok (de zgn. man-ieklok en vrouw-ieklok). Dit klokluiden is in kleinere gemeenten nog algemeen bij de rooms katholieken en op verlangen ook bij de protestanten.

Voor het beluiden van mannen, vrouwen en kinderen bestonden verschillende regels. Men luidde echter niet voor dood geboren en kort na de geboorte gestorven kinderen. Deze werden meestal tegen de avond begraven en dat heette dan een 'stille begrafenis'. Daarbij droeg een ongehuwde man het kistje onder de arm, terwijl de vader er enkele passen achter liep. Men bleef daarmee achter in de kerk staan. Ook kinderen die nog niet hun communie hadden gedaan werden in Vlaanderen zonder klokgeluid begraven.

De stoet ging 'met de zon om' het kerkhof op en trok (vooral in Friesland) eerst driemaal het kerkhof om. Oorspronkelijk gebeurde dit om de boze geesten af te weren. Die drie ommegangen gebeurden achtereenvolgens in naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Sinds kort keren enkele predikanten zich tegen deze 'Friese omgang'.

Een oud gebruik, nl het bij de begrafenis dragen van takjes met een scherpe geur en smaak tegen lijkvlucht en besmetting, stamt waarschijnlijk uit de tijd dat de doden nog op een baar of in een ongedekte kist werden gedragen. Men wierp die takjes in het graf, omdat alles wat voor een dode was aangewend ook aan de dode toebehoorde, maar ook omdat de takjes de doodsbesmetting op de levenden konden overdragen.

Oorspronkelijk had de predikant als leider van de begrafenis 'voorrang' bij de begrafenis: hij liep vlak achter de baar, nog voor de naaste familie. Hij zat ook mede aan bij het begrafenismaal, las daarbij een hoofdstuk uit de bijbel en besloot de maaltijd met een toepasselijk woord. Op deze manier gebeurt het nog steeds in Friesland, maar in Noord Holland loopt de predikant juist helemaal achteraan. Hij neemt er bij de terugkeer ook plaats in het laatste rijtuig

of in de laatste auto. De Westvlaamse begrafenis met de 'wijtewagen' (een witte huifkar) is vooral bekend uit de gedichtenbundel 'Kerkhofblommen' van Guido Gezelle. Daar plaatste men strooien kruisen bij het sterfhuis en langs de begrafenisweg. Tegenwoordig beperkt het begrafenismaal zich hoofdzakelijk tot koffie en brood met kaas, maar bij boeren en in Vlaanderen komen nog steeds de grote begrafenismaaltijden voor, die spottend 'kermis ten dode' worden genoemd.

Sinds de 17^e eeuw ging men de verplichting van het dragen ontduiken en zond men plaatsvervangers, die door het sterfhuis werden betaald. Toen kwamen er ook volgkoetsen (nu volgauto's) in gebruik en liepen de aanzienlijken niet langer achter de lijkkoets. In de grote steden is door de grote afstanden het vervoer per auto noodzakelijk geworden.

Meestal is er nu op de begraafplaats een aula, waar een dienst of een herdenkingsbijeenkomst plaats vindt. Te voet gaat men daarna van de aula naar de groeve. In het open graf werpen de aanwezigen een schepje aarde, bloemen of een groen takje. Bij rooms katholieken maakt men een kruis met wijwater over de kist.

Hier en daar handhaaft zich in de Hervormde Kerk het oude gebruik om 'de rouw in de kerk te brengen of dragen'. Dat wil zeggen dat de naaste familie op de eerste zondag na de begrafenis naar de kerk gaat. Wie in het oosten van Nederland voor de overledene te communie gaat, wordt voor een broodmaaltijd uitgenodigd. De predikant die de begrafenis heeft geleid, gedenkt dan de overledene in het gebed en spreekt woorden van troost.

Veel van wat in dit artikel beschreven is, is na 1945 geheel of gedeeltelijk in onbruik geraakt, maar dit verschilt van plaats tot plaats.

Tini Koreman

Geraadpleegde literatuur:

Dodenverzorging en Cultuur, J.J. Fahrenfort en C. C. van de Graft, 1947.

De laatste eer naar de laatste smaak, J. Mitford, 1964.

Het bidprentje: een Nederlandse traditie.

Een van de oudst bekende bid- of doodsprentjes is dat van Catharina Jans Oly. Ze overleed op 29 maart 1651.

Trijn Jans Oly was overste van de vergadering van de maagden in den Hoeck gelegen bij de schuilkerk van Sint Bernardus in Haarlem. In “Den Hoeck” woonden ongeveer 200 klopjes. ‘Geestelijke maagden’ of klopjes waren vrouwen die zich tot het geestelijk leven voelden aangetrokken. Over de oorsprong van de term klopjes bestaat onduidelijkheid. In de volkstaal is het woord afgeleid van het werkwoord kloppen. Deze vrouwen klopten aan de deuren van gelovigen om hen op te roepen naar de H.Mis te gaan. Hun kerkelijke status was onduidelijk. Het waren geen religieuzen en men beschouwde hen ook niet als leden.

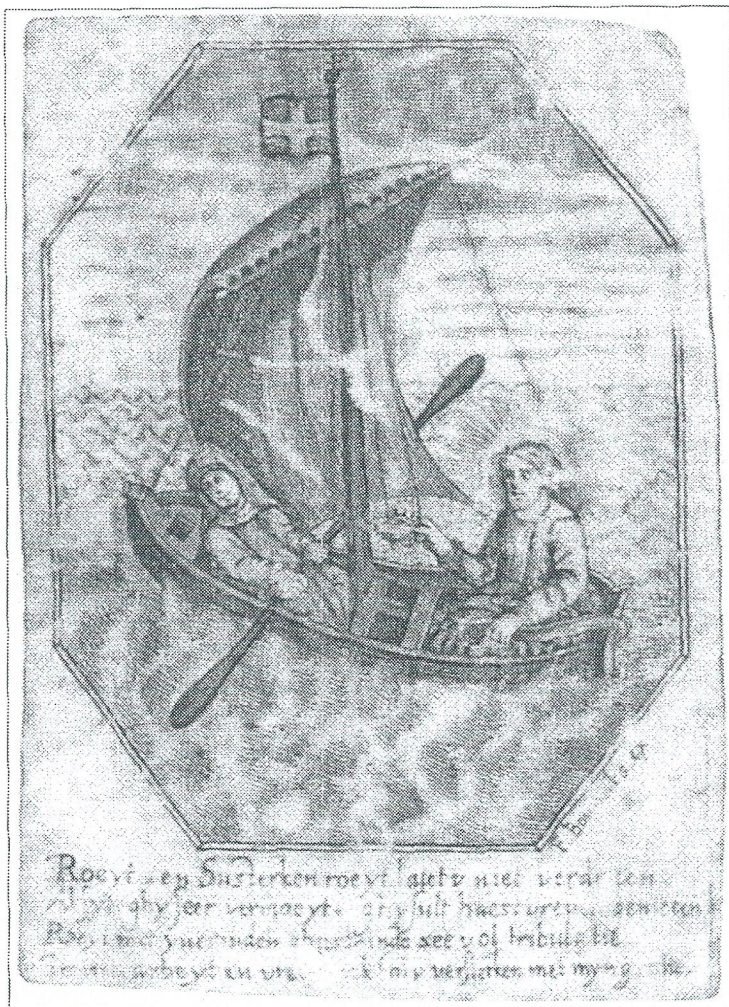
Omdat vanaf 1581 de vrije uitoefening van het katholieke geloof in de Republiek der Nederlanden was verboden, vormde de kloppenstaat voor veel vrouwen een alternatief om uitdrukking te geven aan een leven ten dienste van God en Kerk. Ze ondersteunden het werk van de priesters met onderwijs in de catechismus, de zorg voor wezen en armen en het versieren van de kerk. Hoewel veel kloppen alleen woonden waren ze meestal in een gemeenschap verbonden aan de kerk.

In het boek ‘Geestelijke Maagden’ van Marit Monteiro lezen we dat er in de 17^e eeuw zo’n 5000 klopjes werkzaam waren.

Binnen deze kloppengemeenschap functioneerden devotieprentjes ter ondersteuning van de geloofsbeleving. Kloppen verspreidden de prentjes onder de gelovigen en ook zelf waren ze er zeer aan gehecht. Als eersten gingen deze vrouwen er toe over de prentjes te voorzien van handgeschreven opdrachten. Bij overlijden werden de prentjes voorzien van een in-memoriamtekst: “Bid voor de ziel van .....

Zo ontstond in de 17^e eeuw het bid- of doodsprentje. Het gebruik werd pas aan het eind van de achttiende eeuw overgenomen door de Zuidelijke Nederlanden. Het bidprentje is een katholiek gebruik, verbonden met het geloof in een vagevuur. De gedachte is dat de nabestaanden het louteringsproces gunstig kunnen beïnvloeden door het bidden voor het zielenheil van de overledene. Het bidprentje is een oproep daartoe.

Het bidprentje is door de jaren heen menselijker geworden, iets minder droevig zou je kunnen zeggen. En zeker niet meer griezelig. De voorstelling op de voorkant heeft in de loop der jaren een grote ontwikkeling doorgemaakt. Ook

Roeyt een Susterken roeyt, laet u niet berdruten,
 Al syt ghy seer vermoeyt, ghy sult haest dreucht genieten,
 Roeyt met yder inden gheest, inde see vol tribulatie,
 Geenen arbeit en dreest, ick sal u versterken met myn gratie

de teksten worden oprechter en persoonlijker. Was het vroeger vaak nog: "Heden ik, morgen gij?", tegenwoordig lezen we gelukkig wat anders. De teksten werden persoonlijker, meer op het lijf geschreven. Veelal hielp de pastoor of een andere parochie geestelijke de mensen bij het maken van de tekst. De laatste tijd wordt het steeds meer gedaan door de familie zelf. Vaak

zijn het dan hele mooie, persoonlijke teksten. Ook worden nogal eens gedichten op het prentje gezet, o.a. van Toon Hermans. Dat geeft het prentje een ziel. De illustraties worden ook persoonlijker. Naast een portret van de overledene wordt ook nogal eens het beroep of hobby uitgebeeld. Een ding blijft door de geschiedenis heen ongewijzigd en dat is de eeuwigheidswaarde van het bid- of gedachtenisprentje.

De vervaardiging van het prentje.

De oudste bidprentjes werden tot ongeveer 1825 op perkament of perkamentpapier gedrukt. De productie van deze prentjes op perkament beleefde gedurende de XVIIe en XVIIIe eeuw een grote bloei. Een van de voornaamste locaties was Antwerpen; hier waren tientallen tekenaars, schilders, plaatsnijders, drukkers en handelaren zowat 200 jaar bedrijvig met het vervaardigen van de prentjes. Dat duurde tot ca. 1830. Nieuwe druktechnieken vonden ingang, de lithografie en staalgravure. Meestal staat op de achterkant de naam van de drukkerij vermeld. Deze ontwerpen kwamen vaak uit Parijs. Na 1900 komt het bidprentje in de fase van de massaproductie. In grote aantallen worden ze nu gedrukt.

Bidprentjes als verzamel object.

Bidprentjes zijn intussen een gewild verzamelobject geworden. Niet alleen vanwege de plaats ervan in de religieuze traditie, maar vooral vanwege de cultuurhistorische waarde ervan. Ook de steeds toenemende belangstelling die er is voor genealogie zorgt ervoor dat er veel belangstelling er voor is. De achterzijde van een bidprentje geeft dikwijls een schat aan informatie. Naast de exacte data van geboorte en overlijden, ook wat hij of zij in het leven heeft gedaan.

Bert Sibon.

Bronnen: Gemeente Oudenbosch, maart 1979
De Zonnebloem, februari 1997
Opbouw, 1998 no.1.
Bisdomblad Den Bosch 30-1-1998

Werkgroep Heemkunde Ulendonc Oosteind en bidprentjes.

De werkgroep Heemkunde beschikt over zo'n 1000-tal prentjes, voornamelijk van overledenen die geboren of gestorven zijn in Oosteind maar ook van elders gestorvenen die in Oosteind geboren zijn. Het is mogelijk om van deze prentjes een afdruk te verkrijgen.

Heeft u nog prentjes over dan is de werkgroep Heemkunde wellicht voor u een goede bestemming om ze daar aan te schenken.

Van bediening en begrafenis in Oost-Brabant.

Zoals vroeger op het platteland bruiloften en andere feesten hun door de eeuwen heen gevestigde gewoonte en burenplichten met zich meebrachten, zo was dit ook minstens even grote mate het geval met bediening en begrafenis. Wanneer een zieke moest worden voorzien van de Sacramenten de stervenden, wat nooit anders werd aangeduid dan met "ten volle bediend worden", ging men de pastoor vragen hoe laat hij voor genoemd doel ter plaatse kon zijn; ondertussen werd de misse bijgeharkt, het binnenhuis geveegd en de ziekenkamer zorgvuldig in orde gemaakt om Onze Heer zo waardig mogelijk te kunnen ontvangen. Ieder die de priester met Onze Heer op zijn weg naar de zieke tegenkwam knielde neer en liet Hem onder het slaan van een kruis en het prevelen van een schietgebedje passeren. Inmiddels werd in afwachting van de priester alles in gereedheid gebracht en te dien einde naast het ziekbed een tafeltje geplaatst waarover een kraakheldere witte doek en daarop de voor de bediening nodige voorwerpen, kruisbeeld, twee kaarsen in kandelaars, wijwater en een takje gewijde palm benevens een klusje watten. Onderwijl werden de geburen gewaarschuwd en verzocht om tijdens de bediening in het ziekenvertrek te komen bidden, waaraan door ieder die zich maar enigszins vrij kon maken gehoor aan werd gegeven. Als na de bediening de meesten zich stil en devoot naar huis begaven bleven enkele van de naast geburen, nog bij elkaar om uit te maken wie in de loop van de dag alsnog de rozenkrans moest gaan aanzeggen en kregen de daarvoor benodigde huishoudens ieder een straat of uithoek van het dorp aangewezen. De uitvoering van die opdracht werd gewoonlijk toevertrouwd aan schoolgaande kinderen, die deur voor deur "vanavond rozenkrans bij N.N. die vandaag ten volle bediend is!" afgaven en daarmee hun plicht vervuld hadden. Gedurende drie avonden werd de rozenkrans gebeden, terwijl bij een zieke die moeilijk gemist kon worden, bijv. een vader of moeder van een groot aantal jonge kinderen, of een persoon in de fleur van zijn leven, nog dikwijls voorkwam dat er door de buurlui een bedevaart te voet naar Handel georganiseerd werd om door een gezamenlijk gebed genezing voor de zieke af te smeken. De rozenkrans wordt al sedert jaren in de kerk gebeden, maar overigens zijn de genoemde gebruiken tot op heden hetzelfde gebleven. De bediening is en blijft altijd een aandoenlijke plechtigheid, die niet nalaat op de aanwezigen een diepe indruk te maken. In dit verband wil ik hier verwijzen naar de onnavolgbare beschrijving die Gezelle er van gaf in "Berechtinge", het prachtige gedicht, waarvan de lezing bij elk gelovig mens aangrijpende gevoelens opwekt. Bij het overlijden had weer de buurt er voor te zorgen dat de rozenkrans overal tijdig werd aangezegd, die bijna altijd in het sterfhuis gebeden werd. De dokter moest voor de lijkschouwing worden gewaarschuwd en verder moesten er aan het huis de gebruikelijke kentekenen worden aangebracht die

lieten zien dat er een lijk aanwezig was. Dan werden onmiddellijk alle vensters of geheel gesloten, of zóver aangezet dat ze slechts een kiertje licht doorlieten, zodat binnenshuis een grote duisternis en een echte dodensfeer ging heersen. Verder kwamen er vóór het huis naast de deur voor een groot lijk vijf, voor een kinderlijk drie stenen naast elkaar op een op maat gesneden bosje roggestro te liggen, een gebruik waarvan ik de oorsprong en het doel nooit heb kunnen achterhalen. Op veel plaatsen zag ik hierbij in plaats van stenen zwarte, wit omrande geschilderde plankjes van de grootte van een metselsteen liggen op een tot een rond bosje opgebonden en op maat gesneden handvol stro; deze plankjes waren in bewaring bij de meid die de kerk schoon hield, alwaar ze konden worden afgehaald. Meerdere malen heb ik oude mensen afgevraagd, waarvoor die stenen en dat stro dienden maar kon nooit een verdere uitleg krijgen dan dat ze moesten aangeven dat er een lijk in huis was, een oplossing die mij nooit bevredigde, omdat ik overtuigd ben dat er van ouds een zinnebeeldige betekenis aan verbonden is geweest. Hoe het zij, het gebruik is sedert vele jaren voor goed afgeschaft in mijn omgeving.

Ondertussen was ook de pastorie gewaarschuwd, waar er voor gezorgd werd dat de koster de dode zgn. "overluidde". Dit luiden geschiedde zo spoedig mogelijk bij ons na de eerst volgende vroegmis, op andere plaatsen tegen het middaguur en wel voor een groot lijk met de grote, voor een kinderlijk met de kleine klok en duurde van 10 minuten tot een half uur naarmate de graad van plechtigheid waarmede de familie haar dode begraven wenste te hebben. Op veel plaatsen werd het luiden in plaats van aan de koster aan enige buurlui opgedragen, die dat zonder vergoeding volbrachten.

De eerste avond dat de rozenkrans gebeden werd was de voltallige buurt in het sterfhuis aanwezig en bleef daar na afloop bij elkaar om te beraadslagen hoe de verschillende functies die de burenplicht haar oplegde verdeeld zouden worden. Het ging dan in hoofdzaak om personen aan te wijzen die moesten "waken" bij het lijk en weer anderen die moesten gaan "lijkbidden"; dit aanwijzen gebeurde dan gewoonlijk door twee naaste buurlui in overleg met de familie van de dode. Het waken was een eigenaardig gebruik dat dikwijls weinig stichtends opleverde en zelfs ooit tot misbruik ontaardde. Aan weerszijden van het lijk werd een kaars brandend gehouden, die later, als het lijk gekist was, op de doodskest werd geplaatst; verder moesten er in de loop van de nachtwake enige rozenhoedjes gebeden worden voor de zielerust van de overledene. Als compensatie kregen dan de bewakers niet alleen de hele nacht door de koffietafel te hunner beschikking, maar moesten, als het goed was, nog een paar keer de fles op tafel kunnen halen om door middel van een paar borrels de slaap uit de ogen en waarschijnlijk evenzeer de angst voor het lijk en eventuele spoken uit het lijf te kunnen houden. Het is te begrijpen dat er vaak meer koffie gezet werd dan de familie lief was, om over de

fles maar niet te spreken.

Tot aller opluchting is sedert lang het absoluut geen zin hebbende waken geheel afgeschaft.

Het "lijkbidden", d.w.z. familieleden en anderen in en buiten het dorp het nieuws van het overlijden gaan aanzeggen en hen tevens op de begrafenis verzoeken, was een gebruik dat vooral door oudere mensen, hardnekkig werd aangehouden.

Uit: "Oud-brabants dorpsleven" door B. van Dam

Uitgave: St. Brabants Heem, 1972

De mensen van voorbij

De mensen van voorbij
Zij blijven met ons leven.
De mensen van voorbij
Ze zijn met ons verweven
In liefde, in verhalen
Die wij zo graag herhalen,
In bloemen, geuren, in een lied,
Dat opklinkt uit verdriet.

De mensen van voorbij,
Zij worden niet vergeten.
De mensen van voorbij,
Zijn in een ander weten.
Bij God mogen ze wonen;
Daar waar geen pijn kan komen.
De mensen van voorbij
Zijn in het licht, zijn vrij.

Alice Nahon

Oude gebruiken bij sterven en begraven.

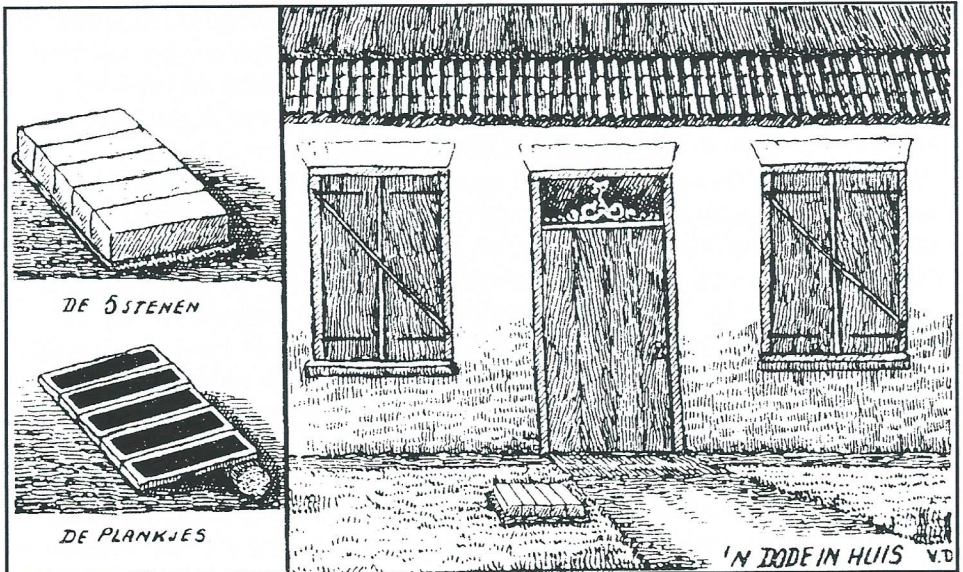
Op de avond van de sterfdag werd door de buurt na afloop van het rozenkrans gebed uitgemaakt wie, er 's anderendaags moest gaan "lijkbidden", d.w.z. bij de familie en vrienden van de overledene de doodstijding gaan overbrengen. Al naar de uitgebreidheid van de familie en vrienden werd de omtrek verdeeld in een 4-of 5-tal routes, voor waarvan twee personen werden aangevoerd die een lijstje met adressen van de te bezoeken families meekregen en waarvoor in de regel liefhebbers genoeg te vinden waren vooral onder de jongeren; immers het baantje gaf een dag vrijaf met, als de familie in goeden doen was, overal traktaat. Die familie had n.l. als eerste plicht de lijkbidders behoorlijk te ontvangen. Want deze mochten op hun tocht, die geheel te voet werd afgelegd en meestal een hele dag duurde, geen gebrek en vooral geen honger lijden. Daarom was het voorschrift, dat hun overal spekstruif werd aangeboden; maar aangezien zelfs een lijkbidder niet de hele dag aan het spekstruif eten kan blijven, was ook ter afwisseling een behoorlijk voorziene koffietafel welkom. Als ze het dan nog konden treffen, dat hier en daar de fles op tafel kwam en er royaal werd ingeschonken en er viel, om het feest helemaal volmaakt te doen zijn, nog een reisgeld van een paar kwartjes af, hadden de bidders een ideale tocht gehad, waarvan ze wel moe, maar overigens erg voldaan weer thuis aankwamen. Enige jaren na 1900 werd het lijkbidden meestal per fiets afgewerkt en hiermee ging de echte romantiek ervan verloren. Maar nadien duurde het nog vele jaren vooraleer het vertrouwen in de postbestelling zo groot was dat het lijkbidden aan tante Pos werd overgelaten. Vooral oudere mensen bleven tot nog voor kort per se erop staan, dat de doodstijding mondeling werd overgebracht. De laatste tijd is het lijkbidden zo goed als geheel afgeschaft; gewoonlijk wordt de familie per brief of briefkaart van een overlijden in kennis gesteld, terwijl ook onder de boer het gebruik van gedrukte rouwbrieven meer en meer in zwang begint te komen. Intussen had men in het sterfhuys er voor gezorgd, dat het z.g.

"doodshemd" bij de naaister besteld was en zodra dit klaar en afgeleverd was werd het lijk "afgelegd", wat steeds werd opgedragen aan het hoofd van een van de armste families uit het dorp; de aflegger ontving daarvoor een geldelijke vergoeding plus het lijfgoed dat de dode bij zijn sterven droeg. Bij het opbaren van het lijk werd een busseltje stro in het hoofdeinde van de kist gelegd waarop het hoofd van de dode kwam te rusten; de kist was door de dorpstimmerman gemaakt van vurenhout en slechts een enkeling die het betalen kon en wilde bestelde voor zijn afgestorvene een hardhouten (eiken) doodskist. Nadat het lijk in de kist was opgebaard werd op de borst de z.g. "Zoete Naam" uitgespreid, de kunstig uit zwart papier geknipte en met krullen omgeven initialen J.M.J. Bij kinderlijken was het formaat iets kleiner en de kleur van het papier hemelsblauw; het kunstprodukt werd door de naaister uit-

geknipt en tegelijk met het doodshemd afgeleverd. Betrof het een persoon die nooit gehuwd was geweest, dan werd het lijk door de meiden uit de buurt met papieren bloemen, strikjes en lintjes keurig opgesierd en was het een kinderlijkje dan mochten de schoolgaande buurmeisjes onder leiding van een paar ouderen dit werkje komen opknappen, terwijl dan na afloop al het kleine grut uit de buurt en verdere omtrek mocht komen kijken hoe “mooi het gekroonde engeltje in zijn kistje lag”.

Op de buurtbijeenkoms ten sterfhuize was ook reeds uitgemaakt, wie als voordragers van het lijk zouden fungeren. In de regel werden er vier dragers aangesteld, die dit gratis moesten volbrengen als burenplicht en enkel vóór het vertrek uit het sterfhuis een paar borrels kregen aangeboden. Goed gestueerden lieten 6 tot 8 dragers aanstellen, maar in dit geval moest aan elk van hen een ruime fooi worden uitbetaald. Voor een afgestorvene die getrouwd was geweest werden getrouwde, voor ongetrouwde personen ongetrouwde dragers aangesteld, terwijl een kinderlijkje door schoolgaande buurtjongen werd gedragen. De naaste buurman moest ook zijn paard en hoogkar beschikbaar stellen voor het vervoer van het lijk, mits zijn paard absoluut mak en betrouwbaar was; zo niet, dan werd een deur verder gegaan voor het vervullen van die burenplicht.

Op de morgen van de begrafenis kwam het grootste gedeelte van de “te lijk komende” familieleden in het sterfhuis bij elkaar. De naaste buurman die bij de bespreking van de verschillenden buurtplichten de leiding had gekregen, zou dan verder tot aan het graf als “rouwleider” fungeren, d.w.z. hij zou verder in alles de lijkstoet vooraf gaan. Voor het verlaten van het sterfhuis werd de doodskist nog een keer geopend voor hen die nog een blik op de overledene

wensten te werpen, waarna vijf Onze Vaders en vijf Weesgegroeten voor diens zielenrust werden voorgebeden door de rouwleider, na afloop waarvan de stoet uittrok en zich in beweging zette. De volgorde werd geregeld naar mate van bloedverwantschap en hieraan werd streng de hand gehouden. Bij enige afstand van bijv. minder dan 300 meter werd de tocht te voet afgelegd; was de afstand echter groter dan ging de kist op de hoogkar, waarachter de rouwleider en daarna de familie; voorop de mannelijke kinderen naar leeftijd, ieder gevolgd door de kleinkinderen, daarna broers en zwagers met hun kinderen, waarachter neven, vrienden en kennissen en eindelijk de buurlui met de dragers. Achter deze volgden dan de vrouwelijke familieleden en buurtbewoners in dezelfde volgorde als de mannelijke. Was het lijk op het kerkplein aangekomen dan werd halt gehouden en de kist van de kar op de baar geplaatst, terwijl tegelijkertijd de klok begon te luiden totdat het lijk in de kerk was.

Onder de H. Mis werd geofferd, waartoe tweemaal een rondgang door de kerk gemaakt werd om in de op de communiebank staande twee open schalen het offer te deponeren, dat hoogstens bestond uit een cent maar vaak uit een tot ergernis van mijnheer pastoor nog in overvloedig in omloop zijnde halfjes, tengevolge waarvan zo'n offergang maar weinig zoden aan de dijk bracht!

Na afloop van de H.Mis werd het lijk in dezelfde volgorde door de stoet naar het kerkhof geleid, terwijl de klok luidde totdat de kist gezonken was; na afloop begaven allen, uitgezonderd de dragers, zich ter kerke voor het bidden van de Kruisweg, die door de rouwleider werd voorgebeden. Daarna begaf de hele stoet zich naar het sterfhuis, waar aan allen het begrafenismaal werd aangeboden, dat zeer eenvoudig was en gewoonlijk alleen bestond uit koffie en wittebrood (bakkersmik), bij beter gesitueerde families een enkele keer ook kaas. Schuur en dorsére werden leeggeruimd om de vele begrafenisgangen bij de koffiemaaltijd te kunnen plaatsen en een enkele familie besteedde die maaltijd uit bij een van de dorpsherbergiers; kosten voor mik en koffie 35 cent per persoon. Na afloop werden op de meeste plaatsen de overgeschooten kruimels en brokken verzameld en onder enkele armen uitgedeeld. Buurtmeisjes moesten 't koffiezetten en het mik-snijden verzorgen en de tafelbediening op zich nemen, terwijl de rouwleider reeds bij aanvang van de koffiefestijf de bidprentjes had uitgedeeld.

De voorgeschreven klederdracht voor de mannen was zwart, terwijl heel vroeger de dragers en buurlui lange mantels moesten dragen die het eigendom waren van het schuttersgilde en daar gehuurd werden met bijbehorende hoge hoed. Mantel en hoeden hadden rond 1880 zódanige tekenen van ouderdom gekregen, dat ze te vies waren om aan te pakken, laat staan ze te dragen; het gebruik is toen maar ineens en radicaal afgeschaft. De vrouwen van boven de ca. 18 jaar droegen allen over een klein kneep- of kovelmutsje de

zwarte die alle andere kleding, inclusief het aangezicht, bedekte. Een week of drie na de begrafenis werd de falie vervangen door de rouwmuts met –poffer, die gedragen werd zolang de rouwtijd duurde. Zo goed als alle hier beschreven buurtplichten zijn in ca. 1950 verdwenen, omdat de verzorging van zieke en dode door het Wit-Gele Kruis is overgenomen, waarmede niet alleen een echt stuk folklore maar, jammer genoeg ook een der mooiste werken van barmhartigheid die de geburen elkaar kunnen bewijzen, voor altijd is verloren gegaan.

Uit: "Oud-brabants dorpsleven" door B. van Dam
Uitgave: St. Brabants Heem, 1972

Bedevaart naar Waspik-Boven ter ere van: H. Theresia

In 1925 gaf het bisdom toestemming om in Waspik-Boven (tegenwoordig Waspik-Zuid) een rectorale hulpkerk te stichten, vanwege de grote afstand tot de parochiële kerk in Waspik-Beneden. (Om dezelfde reden was eerder de inwoners van Oosteind in 1852 ook toestemming gegeven om een eigen kerk te bouwen). In dat zelfde jaar, 1925, vestigden zich in Waspik-Boven de ongeschoeide paters Karmelieten, die het nieuwe rectoraat gingen bedienen. Met behulp van een collecte onder de bevolking kon al spoedig met de bouw van een kerk begonnen worden en in 1927 kon de kerk ingewijd worden. In 1925 was Theresia van Lisieux heilig verklaard, zij was een jonge vrouw die al op haar vijftiende was ingetreden bij de ongeschoeide Karmelitessen te Lisieux. Zij was in die tijd erg populair en werd al snel na haar dood (30/9/1897) op grote schaal vereerd en aanbeden. Zij werd vooral aangeropen door mensen, om hun, of hun naaste te genezen van allerlei ziekten en kwalen. Waarschijnlijk door die enorme populariteit werd zij ongewoon snel, al in 1925 heilig verklaard. Omdat de H. Theresia tot dezelfde religieuze familie behoorde als de paters, lag het voor de hand dat zij als patrones van deze kerk werd gekozen. Zo werd de kerk in Waspik-Boven de eerste Theresia kerk in Nederland. De paters hadden bij de stichting van de kerk tevens drie relikwieën van Theresia ontvangen. Nog voordat de kerk officieel was geconsacreerd werden er al missen opgedragen en kwam men er bidden tot Theresia.

Na een miraculeuze genezing van een Tilburgse vrouw kwam de eerste bedevaart naar Waspik weldra op gang. Deze Tilburgse, ene mevrouw Kee Cuypers-Mommers, hield hier in augustus 1927 op aanraden van kennissen een noveen en hoopte daardoor bij Theresia genezing te vinden. Zij had namelijk al 6 jaar een verlamd been en sinds anderhalf jaar was ze haar spraak verloren. Gedurende die negen dagen zag men haar lichaam af en toe schokken en meende zij zelf dat haar verlamming verminderde. Op de laatste dag van de noveen stond ze plotseling op en ging ter communie.

Het spreekt voor zich dat dit voorval in het dorp Waspik en later ook in de omgeving heel wat beroering teweeg bracht. Door dit "wonder" dat overigens nooit door de kerk bekrachtigd is werd deze kerk een bedevaartsoord. Net zoals Kee kwam de eerste bedevaart uit Tilburg.

De eerste georganiseerde bedevaart in 1928 trok al meteen meer dan twee honderd deelnemers. Deze bedevaartgangers kwamen met de tram van het station in Tilburg via de Hasseltse kapel naar de Groenedijk, vanwaar men te voet via 's Gravenmoer naar Waspik liep. Onderweg van de Groenedijk tot in Waspik werden er profane liederen gezongen, behalve op het grondgebied van de gemeente 's Gravenmoer. Hier wilde men de protestantse inwoners niet onnodig provoceren, waarschijnlijk was zo'n grote katholieke optocht

voor veel inwoners van s'Gravenmoer toch al storend genoeg. Natuurlijk was, wat er in Waspik gebeurde, ook in Oosteind niet onopgemerkt gebleven.

Dit leidde ertoe dat vanuit Oosteind ook bedevaarten werden ondernomen naar Waspik. Speciaal als er een familielid, of één van de burens, ernstig ziek was, dan ging men in Waspik de H. Theresia om genezing te vragen. Of er vanuit Oosteind ook georganiseerde jaarlijkse bedevaarten, zoals bv. uit Tilburg, Vlijmen, Kaatsheuvel en andere omliggende plaatsen hebben plaatsgevonden is niet bekend.

De laatste georganiseerde bedevaart naar Waspik heeft in 1972 plaatsgevonden.

Piet van Gorp

Bronnen:

Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant door: P.J. Margry

Internet: www.meertens.nl/bol

Oude volksgebruiken bij sterfgevallen.

Als vroeger een dorpsbewoner was overleden, was de eerste taak hiervan de pastoor en de koster te verwittigen. Meteen bij het bekend worden van een overlijden werd immers de klok geluid. Betrof het een vrouw of kind, dan werd eerst de lichte klok geluid, was het een man of jongen dan begon de zware klok en viel later de lichte klok bij.

In het trapportaal van de kerk hing altijd maar een klokkentouw, het tweede hing boven. Sinds 1971 kennen we hier een elektronisch systeem om de klok te luiden.

Als de zgn. doodsklok had geluid waren de inwoners van het dorp natuurlijk benieuwd wie er was overleden. Daarom ook kende men in elke buurt een burenplicht. De grootte van iedere buurt was gevarieerd en werd zonedig uitgebreid als de familie van de overledene dat wilde. Zodra er in de buurt een dode te betreuen viel kwam de naaste buurt bij elkaar en ging gezamenlijk bij de getroffen familie haar medeleven betuigen. Daarbij werd ook met de familie besproken hoe de begrafenis zou plaats vinden.

In die tijd bleef de overledene tot aan de begrafenis thuis opgebaard; een religieuze verpleegster van het gasthuis kwam er de dode afleggen. De overledene kreeg dan een lang, wit gewaad aan, het zgn. doodskleed en werd meestal met een rozenkrans in de hand – alsof hij aan het bidden was – opgebaard. De doodskist werd meestal bij de dorpstimmerman besteld.

De luiken van de ramen bleven alle dagen dat de dode opgebaard stond, gesloten en alle spiegels werden afgeschermd. Ook het spek mocht niet in de schouw blijven hangen. Buiten werd bij de deur een bosje stro gelegd en daarop werden een palmtakje gelegd en stenen. Voor een ongetrouwde overledene waren dat 2 stenen, voor een getrouwde 3 stenen. Dit oude gebruik bleef in Oosteind tot ongeveer 1920 gehandhaafd.

De burens moesten – als de familie dat wenste - ook waken bij de overledene. Daarnaast was het een taak voor de burens om in de buurt te gaan zeggen wie er gestorven was en hoe laat de rozenkrans bij de overledene zou worden gebeden. Gedurende drie avonden werd dan door een of twee buurtgenoten bij de overledene de rozenkrans gebeden, waarbij alle burens en natuurlijk de familie aanwezig waren. Tenslotte moest de buurt zorgen voor 8 dragers: 2 aan weerskanten van de overledene en 4 tegenover de gestorvene.

De uitvaartdienst in de kerk werd met de koster geregeld. Daarbij waren de naaste familieleden in rouw gedompeld. De mannen droegen hun zwarte pak

en ook de vrouwen waren in het zwart gekleed en droegen een voile voor het gezicht. Ook de dragers waren in het zwart gekleed of droegen minstens een rouwband rond de bovenarm.

Als het de rouw om gestorven ouders betrof, droeg men gedurende een jaar en zes weken rouwkleiding, bij een broer of zus droeg men gedurende dezelfde periode een zwarte rouwband om de bovenarm of werd een zwart ruitvormig lapje boven op de linker mouw genaaid. Het was vroeger zelfs zo, dat als de man van een bejaarde vrouw gestorven was, de vrouw niet haar mooie, witte muts van kant mocht dragen maar slechts een tulen muts zonder borduursels of een zwart kalotje met een grote, zwarte strik onder de kin.

Als de overledenen ver van de kerk woonde gebeurde het wel eens dat de lijkkest op een boerenkar werd geplaatst, maar ook waren prachtige lijkkoesen in gebruik (zie foto).

Alvorens de lijkkest met de overledene het huis verliet, stond er voor de dragers een borreltje klaar. Meestal werden dat twee borreltjes, maar er zijn gevallen bekend dat sommigen zich aan de drank te buiten gingen. Die stonden op het kerkhof natuurlijk niet zo stevig en dreigden soms zelfs in het graf te duikelen...

In de uitvaartstoet liepen de dragers voorop, daarachter de naaste familie en de verdere genodigden. Onder de plechtige uitvaartmis werden de bidprentjes uitgedeeld. Voor de tekst hierop was de koster verantwoordelijk, maar meest-

al werd daarbij de familie geraadpleegd. De tekst begon meestal met: 'Bidt voor de ziel van de Zaliger...'. Dan volgden de naam, geboortedatum en -plaats en de datum en plaats van overlijden. Hieronder kwamen allerlei bijbelse teksten die de familie tot steun en troost moesten zijn.

Het doodsprentje vindt zijn oorsprong in Holland, maar werd later overgenomen in België, Duitsland, Frankrijk, Engeland en Italië. Men onderscheidt verschillende typen doodsprentjes:

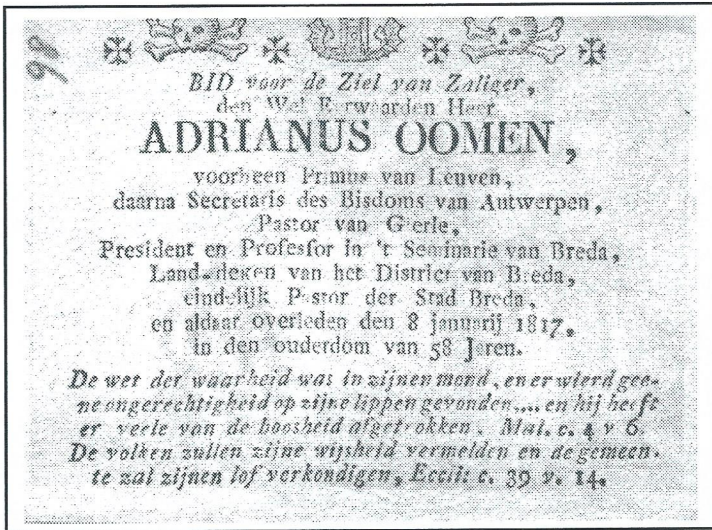
- knekelprentjes
- griezelprentjes
- kerkhofprentjes
- aflaatprentjes met kruisbeeld en aflaatgebed.

Als afbeelding werd vaak gekozen voor gebeurtenissen uit het leven van Christus, zoals zijn geboorte in Bethlehem, zijn lijden en overlijden, maar ook voor allerlei heiligen met hun symbolen en attributen.

Bekend zijn de bidprentjes van Corn Galle uit 1770, uitgevoerd op perkament met afdrucken van kopergravures (zie afbeeldingen). In de 16^e eeuw waren er ook gekleurde rouwprenten, die door klopjes en begijntjes waren ingekleurd. Deze werden dan op een met de hand gemaakt kanten prentje geplakt.

In de 19^e en 20^e eeuw zijn de bidprentjes een product van de grafische industrie geworden. Sinds het begin van de 20^e eeuw zijn er ook speciale prentjes voor kinderen in gebruik, aanvankelijk nog met een zwarte rand er omheen, later was deze band blauw of geel. In de tekst werd steeds sterk de

nadruk gelegd op de onschuld van de kinderen.

De laatste 25 jaar zijn de bidprentjes een stuk eenvoudiger geworden. Als afbeelding wordt vaak een kruisje of een foto van de overledene gebruikt. De soms onwaarachtige teksten van vroeger zijn vervangen door woorden die op de overledene zelf betrekking hebben.

Na de plechtige uitvaartmis werd het ontzielde lichaam op het kerkhof aan de aarde toevertrouwd. Vroeger werden de overledenen van Oosteind begraven op het kerkhof aan de Leijzenakkers in Oosterhout. Dit was in 1828 door het kerkbestuur van Sint Jan (Oosterhout) aangekocht voor fl. 800,00 en was gelegen tegenover molenaar Mertens aan de Veerseweg. De laatste gestorvene uit Oosteind die daar begraven werd was Maria Adri v.d. Noort, die gewoond had aan de Groenendijkse haven en in 1853 is overleden. In augustus 1853 werd het Oosteindse kerkhof ingewijd. De grond hiervoor was – tegelijk met de grond voor de nieuwe kerk – geschonken door Adrianus van Gils, die pastoor was in Klundert, maar geboren was in Oosteind. Het eerste graf betrof dat van een pasgeboren kindje van de familie Vermeulen uit de Groenstraat.

Als de uitvaartdienst ten einde was ging men meestal naar een nabij gelegen koffiehuis, waar de koffie en broodjes met kaas klaar stonden voor de familie, burens en genodigden. Die liet men zich meestal goed smaken. Broodjes en koffie werden opgediend door buurmeisjes.

De laatste 50 jaar is er veel veranderd. De koffietafel is gebleven, maar uitvaartondernemingen hebben alle werkzaamheden overgenomen. Het condo-leren gebeurt nu in de vorm van een handtekening op formulieren die achter in de kerk klaar liggen. Verder neemt de crematie steeds meer toe.

Jeannette Schoenmakers -
Oomen

Den Dood

Gij komt me seffens ruglings tikken;
Zwijgt! Zegt niet! – 'k en weet het wel.
Gij fluistert kalm: 'ge moet niet schrikken.'
En toch beef ik van stem en vel.

Gij komt me halen, dat is zeker,
En voert me mee op uwen kar
Die stuikt en stoot en al maar bleeker
Wordt den kleur van mijnen dag.

Zoals wij daar tesaâm trekken
Langs huis en kerk en stal en schuur
Het dorp heeft mij nog zien vertrekken...
Maar, ach, 't zwijgt stil al op dit uur!

Een leeven lang heb ik gewroet
In boekweit en in sterrenstelsels;
Gezocht heb ik naar hoe het moet
En nu stremt gij al mijn vertelsels.

't En deert niet wat ge doet of deedt
Des avonds en in boeken,
Of ge melk met grauw brood eet –
Ik kom u allen zoeken!'

Traagzaam tsjokken wij verder voort,
Zijn lonken is een boud bevel;
Hij heeft ons voorvaaderen vermoord
En daarom beef ik – met stem en vel!

David van Reybrouck

Hoe ging het vroeger op Oosteind.

Burenplicht.

Rozenkrans 3x rozenhoedje,
In het begin aan huis door de burens. Later in de kerk. Nonnen doen voorbieden.

Later 's avonds tevoren 1 mis.

Na Pastoor de Bie: avondwake.

Rouwkleding.

Op de mouw een 'wiebertje' bij jongens en meisjes.

Overlijdensstoet.

De kist wordt vervoerd op boerenwagen of te voet.

In de kerk.

Dames en heren zitten apart, elk aan een kant.

Dames dragen een hoed, heren zetten de pet af.

1^e klas mis is met drie heren.

De kerk was rond het altaar versierd.

Koffietafel.

Het was een algemeen gebruik dat de restanten van de koffietafel naar het klooster werden gebracht.

Evenals bij slacht en oogst gaat een gedeelte naar de kerk en klooster.

Bron: A. Oomen en W. Oomen-v. Leijssen, Oosteind

Uitvaart in vroeger tijden in Gilze.

Burenplicht.

Bij de voordeur werd een lantaarn met een kaarsje aangebracht(af te halen bij het klooster). Als er een kind overleden was dan werd de lantaarn met een papieren slinger versierd. De lantaarn bleef hangen tot en met de H.Mis.

De begrafenis en de koffietafel werden door de burenen verzorgd. Er werd geen gebruik gemaakt van een begrafenisonderneming.

De luiken werden gesloten tot na de begrafenis.

Naaste burenen werden als familie gebid.

In de Kerk werd 3x een rozenhoedje gebeden.

Rouwkleding.

De echtgenoot of echtgenote droegen zwart, de kinderen ook zwart.

Kleinkinderen waren in het grijs gekleed. Allen zwarte kousen en schoenen.

De rouwkleding werd gedragen gedurende 1 jaar en 6 weken. Echter na een ½ jaar werd het halve rouw: bijv. zwarte rok en grijze trui of blouse.

Echtgenoot of echtgenote in donkere kleding met een 4 cm brede rouwband op de rechter mouw. Nadien 2 cm rouwband op de revers.

Sieraden.

Er werden weinig of geen sieraden gedragen, wel een z.g. rouwkralenband.

Overlijdensstoet.

De kist werd met paard en wagen vervoerd. De familie ging te voet. Er werd zwarte kleding gedragen, bijv. jacket etc.

Voorop gingen de heren: grootvader en zoon. Daarachter de dames: echtgenote en dochter. Alle burenen lopen mee in de stoet.

Bron: J. v. Dongen-Hendrickx, Gilze.

Ceremonieel rond de begrafenis.

Begrafenis is een van de vormen van dodenverzorging. Daarbij wordt de overledene in een graf gelegd. Bij de oude Egyptenaren was het de enige vorm van dodenverzorging en bij de meeste Afrikaanse en Amerikaanse, alsmede bij christenen, joden en moslims is dat nog steeds het geval. In zijn eenvoudigste vorm bestond de begrafenis uit het bedekken van het lijk met wat gras, dor blad of aarde. De meeste natuurvolkeren legden het lijk daarbij op de linkerzijde of in zittende houding met opgetrokken knieën. Op een hogere trap van beschaving werd het een ruimer graf, dat gegraven werd of in de rotsen uitgehouwen; het was een echt 'huis voor de dode', compleet met kamers. Ook werd toen soms een soort hut op het graf gebouwd, men omringde het met zware stenen (hunebedden) of bouwde er grote mastaba's, piramiden of een mausoleum op. De richting van de dode was daarbij verschillend: met het gezicht naar de opkomende of naar de ondergaande zon. Meestal gaf een religieuze overtuiging daarbij de doorslag: oude volkeren begroeven hun doden vaak met het hoofd naar het oosten, in Europa meest naar het westen en de moslims in de richting van Mekka. Veel volkeren begroeven het lijk in een kist, waarschijnlijk ook om de dode te beschermen tegen een bezoek van de ziel, maar ook vindt men vaak een opening in de kist als toegang voor de dodengeest tot het lijk. In de prehistorie begroef men de doden niet zelden in grote bakken of kruiken. Zulke bakken of kruiken zijn o.a. gevonden in China, Griekenland, Japan en Kanaan. Door het christendom zijn vele oude gebruiken overgenomen, gekerstend (dus een christelijke vorm gegeven) of voortgezet.

Rooms-katholiek ceremonieel tot ca. 1975.

De rooms-katholieke kerk breidde de begrafenis niet alleen zeer uit, maar gaf er ook een christelijke, zinnebeeldige verklaring van. Volgens het 'Rituale Romanum' wordt het lijk van volwassenen door de priester ingehaald en onder het zingen van de psalm 'Miserere' in de parochiekerk gebracht, waar het in het midden van de kerk met de voeten naar het altaar (maar een priester met het hoofd naar het altaar!) op de baar wordt gezet. Na het officie van de overledenen (dat niet verplicht is) volgt de plechtige uitvaartmis, waarna de absolutie of absoute plaats vindt. Vervolgens wordt het lijk naar het graf gedragen en onder gezang, gebeden en besprenkeling met wijwater en bewieroking in de gewijde aarde neergelaten.

Het 'Rituale Romanum' kent ook een lijkplechtigheid 'absente corpore' en een begrafenis van de kinderen die voor het gebruik van de rede gestorven zijn. Het staat iedereen (behalve geproteste geestelijken) vrij zelf om zelf de kerk voor zijn uitvaart en de begraafplaats te kiezen. Anders – en gewoonlijk is dat het geval – geschieden de lijkplechtigheden in de parochiekerk en de

teraardebestelling op het plaatselijke kerkhof.

Iedere gedoopte, die in gemeenschap met de rooms katholieke kerk gestorven is, heeft recht op de kerkelijke begrafenis en dat geldt ook voor de catechumenen. Uitsluiting hiervan geldt alleen voor hen die als openbare zondaren bekend staan en voor hun dood geen tekenen van berouw hebben gegeven. De uitsluiting van een kerkelijke begrafenis houdt ook het verbod van een uitvaartmis, een jaargetijde en andere openbare plechtigheden en begraving in gewijde aarde in, maar niet het recht van privaat gebed of private mis-sen.

Sinds 1963 mag ook bij crematie van rooms-katholieken een kerkelijke plechtigheid plaats vinden.

Protestants ceremonieel tot ca. 1975.

Door de Hervorming werd een drastische vereenvoudiging aangebracht in het ceremonieel van de begrafenis. Het gebed voor de doden verviel, dus ook het opdragen van missen voor de gestorvenen. Voor zo ver de predikant nog betrokken werd bij de begraving, was zijn opdracht het verkondigen van het Woord Gods aan de nu nog levenden. Het werden het gezin, de buren en de vrienden die de begrafenis vanaf nu regelden. Bij vooraanstaanden kon ook een lijkrede of enkele weken na de begrafenis een gedachtenisrede gehouden worden door bijv. een predikant.

Tegenwoordig is het meestal de gewoonte dat de dode van huis uit wordt begraven. De predikant houdt in het sterfhuis een toespraak voor de achterblijvenden en bidt met hen. In een aula van het kerkhof of in de kerk kan ook een korte dienst worden gehouden, waarna het lichaam naar het graf wordt gedragen. Daar leest de predikant soms enkele gedeelten uit de bijbel, spreekt hij een vaststaande formulering voor de begraving van de doden en bidt hij het Onze Vader.

Het begraven van de kerk uit geschiedt doorgaans alleen voor prominente personen, hoewel de laatste jaren meer en meer gepleit wordt voor rouwdiensten uitgaande van de gemeente voor ieder gemeentelid. De begrafenis heet dan een handeling van de Kerk te zijn.

Voor nationale figuren en bijv. leden van het vorstenhuis wordt het als vanzelfsprekend beschouwd om vanuit een kerkgebouw begraven te worden.

Tini

Koreman

Geraadpleegde literatuur:

Dodenverzorging en Cultuur, J.J. Fahrenfort en C.C. van de Graft, 1947.

De laatste eer naar laatste smaak, J. Mitford, 1964.

Het vervoer van de kist naar het huis van de overledene vond meestal plaats met de 'stootkar', of de familie kwam de kist ophalen. Op een keer, het was winter en de weg moeilijk begaanbaar, moest er een kist worden weggebracht. Janus Emmen die juist de werkplaats in kwam opperde het idee om de kist met zijn Volkswagen te vervoeren. En aldus geschiedde. Vanaf die ene keer kwam Janus telkens wanneer er een sterfgeval was, bij mijn vader informeren of hij de kist moest vervoeren.

Voor mijn vader was Janus een goede hulp. De Volkswagen was prima geschikt voor het vervoer. En Janus had een fors postuur, beschikte over alle tijd van de wereld en ook de borrel wist hij te waarderen.

Gerrit van Bree was de andere timmerman op Oosteind. Dus het was altijd de vraag: "Wie mag de kist maken?"

Begin jaren zestig ging het snel veranderen. De taken werden overgenomen door begrafenisondernemingen.

Helaas is mij niet bekend voor wie mijn vader de laatste kist heeft gemaakt. Wie weet dat wel? Deze informatie is voor onze Heemkunde werkgroep interessant, en zelf zou ik het ook graag willen weten.

Ludo Louwet.

ONZE DOODSBEELDEKES.

Een treur'ge waarheid is, dat vele
Doodsbeeldekes geraken zoek;
Slechts enkele die dat lot niet deelen,
Bewaren we in een bede-boek.

Toch zijn bidprentjes ons gegeven
Voortdurend tot herinnering
Van die, eens één met ons in streven,
Behoorden tot den vriendenkring.

Bewust waartoe die plaatjes dienden,
Bewaarde een vader voor en na
Bidprentjes van gestorven vrienden,
Ze leggend in de tafellâ.

Des avonds dan na 't rozenhoedje
Bad vader met zijn kroost en gâ
Voor allen nog een "Weesgegroeetje",
Wier prentjes lagen in de lâ.

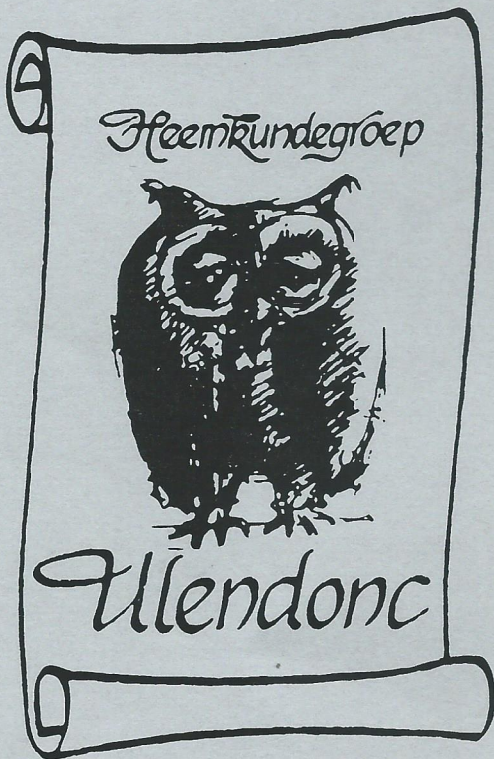
En telken jaar ten jongste dage
Liet vader nooit of nimmer na
Een heil'ge Mis te doen opdragen
Voor allen uit de tafellâ.

Laat sling'ren nooit gedacht'nisplaatjes
Van kennissen, bewaar ze goed
In 't een of ander Uwer laatjes,
En 's avonds dan .... Een "Wees-Gegroet".

A Paris, chez Jean

de Beauvais, N° 20.

Heemkundegroep

Ullendonc